

De nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Een vergelijking met buitenlandse equivalenten

R. DE SCHRYVER

Indien in de definitie van de nieuwe *AGN* in de eerste plaats zou worden onderstreept dat het gaat om de gezamenlijke behandeling van nu onafhankelijke buurlanden, vrees ik over geen vergelijkend buitenlands materiaal te kunnen beschikken. Waar is bijvoorbeeld de recente algemene geschiedenis van de Scandinavische landen, die van het Iberisch schiereiland, of die van de landen voortgekomen uit de midden-Europese Habsburgse monarchie? 'Buitenlandse equivalenten' zal doodgewoon moeten slaan op algemene geschiedenissen van staten of grote regio's. Hierbij zal ik me beperken tot parallellen uit Duitsland, Spanje, Italië, Frankrijk, Groot-Brittannië en Ierland, evenwel met een toevoeging van enkele verwijzingen naar een drietal binnenlandse equivalenten.

Bij de vergelijking zal vooral worden uitgegaan van kenmerken die in de recensies over de *AGN* naar voren zijn gebracht ¹: een veelkoppige redactie, het bijzonder grote aantal medewerkers en daarmee samenhangend de zege van het 'specialistendom' en de versnippering van de historische materie, overwicht van en eerste aandacht voor de economisch-sociale geschiedenis met de onttroning van de politiek-institutionele en de betrekkelijke achteruitgang van de cultuurgeschiedenis, ruime aandacht voor de laatste tweehonderd jaar, dit wil zeggen voor de zogenaamde hedendaagse of nieuwste geschiedenis, doorgedreven wetenschappelijkheid in vorm en presentatie met het verdwijnen van de verhalende geschiedschrijving en een overvloed aan illustraties. In de vergelijking zal worden nagegaan of deze kenmerken eigen zijn aan de *AGN*, of dat ze in mindere of meerdere mate steeds binnen algemene geschiedenissen van staten en landen typerend zijn voor een internationale trend. Een zestal punten zal dus behandeld worden: 1 de redactie en algemene leiding; 2 het aantal medewerkers-auteurs; 3 de plaats van de economisch-sociale geschiedenis; 4 het aandeel van de hedendaagse tijden; en tenslotte ook, maar dan heel kort, 5 de vraag naar het al of niet verhalend karakter van de uiteenzettingen en 6 het gebruik van illustraties. Ik laat me dus niet ontmoedigen door een passus van *AGN*-redacteur Van der Woude als zou de nieuwe *AGN* 'op dit moment vermoedelijk in geen enkel land een parallel' hebben ².

1 *Redactionele leiding*

De nieuwe *AGN* telt in totaal achtentwintig redacteurs die voor de drie grote tijdvakken (middeleeuwen, nieuwe en nieuwste tijd) in redacties van zes, elf en nog

1 Zie *AGN Recensies 1978-1985. Nederlands-Belgische Studiedag over de Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen, vrijdag 27 september 1985, 162 blz.).

2 Aldus A. M. van der Woude, 'De 'Nieuwe Geschiedenis' in een nieuwe gedaante. Inleiding op de delen 5 tot en met 9', in: *AGN*, V (1980) 34.

eens elf, en nog verder in subredacties zijn opgedeeld. Acht van deze achtentwintig redacteuren vormen de 'Coördinerende Redactie'. Al met al een indrukwekkend aantal, ook al wanneer men het plaatst naast de vijfhoekige redactie van de oude *AGN*. Hoe is de situatie bij de buitenlandse equivalenten?

De negende uitgave van Gebhardts *Handbuch der deutschen Geschichte*³, een bewerking van de achtste, die met de oudere uitgaven alleen de naam gemeen heeft, heeft één hoofdredacteur, en hij alleen, Herbert Grundmann, ondertekent het 'Vorwort'. Hetzelfde geldt voor de zesdelige *Bayerische Geschichte* 4 die onder leiding staat van één man, Max Spindler, die verder ook in de onderscheiden delen het 'Vorwort' heeft geschreven. De zesdelige *Rheinische Geschichte*⁵ heeft twee redacteuren: Franz Petri en Georg Droege, die samen de 'Einführung in das Gesamtwerk' hebben verzorgd. Het vierdelige handboek over de *Geschichte der böhmischen Länder* 6 heeft weer één hoofdredacteur, Karl Bosl. Dit is eveneens zo voor de vier delen van de *Westfälische Geschichte*⁷ onder leiding van Wilhelm Kohl. De acht-delige *Geschichte Thüringens* 8 heeft weer twee redacteuren, Hans Patze en Walter Schlesinger. Naast de oppervlakkige vaststelling dat al deze meerdelige algemene geschiedenissen één of twee hoofdredacteuren hebben, is het ook interessant uit te wissen, waarin de taak van die leiding heeft bestaan en op welke wijze zij haar coördinerende functie heeft uitgeoefend. Soms, maar niet altijd, geeft een woord vooraf hieromtrent verduidelijking, vooral waar gesproken wordt over samenwerking, harmonisering of gezamenlijke besprekingen der medewerkers; in laatstgenoemd werk bijvoorbeeld wordt in het 'Vorwort' gewag gemaakt van de 'zahlreichen Gesprächen' en van het onderling contact 'durch Briefe und durch Austausch von Manuskripten'.

Maar laten we nu verder gaan met voorbeelden uit de Romaanse landen. Bij de Spaanse nationale geschiedenissen is daar ondermeer de zevendelige te Madrid uitgegeven *Historia de España*⁹; ze staat onder leiding van één hoofdredacteur, Miguel Artola, die aan het begin van zijn 'Introducción general' antwoord geeft op onze vraag:

Wanneer een algemeen werk niet uit één pen vloeit, stelt zich het fundamentele probleem van de harmonisering van de bevoegdheid der specialisten en dat van de conceptuele eenheid van het geheel. Deze Spaanse geschiedenis is het resultaat van een nauwe samenwerking tussen de auteurs, die in de loop van twee jaar werksittingen hielden tijdens dewelke het plan van het werk werd bediscuteerd...

3 H. Grundmann, ed., *Gebhardt. Handbuch der deutschen Geschichte* (9e geheel herziene dr., 4 din.; Stuttgart: Union Verlag, 1970).

4 M. Spindler, ed., *Handbuch der bayerischen Geschichte* (6 dln. in 4 banden; München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1967-1971).

5 F. Petri en G. Droege, ed., *Rheinische Geschichte* (6 dln. in 3 banden en een deel afbeeldingen; Düsseldorf: Schwann, 1978-1983).

6 K. Bosl, ed., *Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder* (4 dln.; Stuttgart: Anton Hiersemann, 1967-1970).

7 W. Kohl, ed., *Westfälische Geschichte* (3 dln. en een deel afbeeldingen; Düsseldorf: Schwann, 1982-1983).

8 H. Patze en W. Schlesinger, ed., *Geschichte Thüringens* (8 dln. in 6 banden; Keulen-Graz: Böhlau Verlag, 1968-1982).

9 M. Artola, ed., *Historia de España Alfaguara* (7 dln.; Madrid: Alianza Editorial Alfaguara, 1973).

Uit deze inleiding blijkt hoezeer die éne Miguel Artola de coördinerende en stimulerende hoofdredacteur geweest is. Voor Spanje is er verder nog de belangrijke *Historici de España*, in elf delen, uitgegeven en geleid door Manuel Tuñón de Lara¹⁰; ook hier bevestigt de door hem alleen ondertekende lange 'Introducción' dat hij de enige coördinerende redacteur is geweest. Hij schrijft namelijk dat hij het werk inleidt, omdat hij het heeft 'dirigido', en om die reden 'kan ik er niet aan ontsnappen, een verantwoording te geven van de onderneming'; het werd overigens een hoogst interessant essay van vijfendertig pagina's over wat geschiedschrijving is en hoe het werk werd opgevat. Zo schrijft hij ondermeer: 'Alle verschillende aspecten werden beschreven met voortdurende verwijzingen binnen eenzelfde periode, en daarom hebben de auteurs herhaaldelijk met elkaar overlegd terwille van de integrale visie' 11. Tenslotte, nog steeds voor Spanje, is er de nog niet volledig gepubliceerde *Historia general de España y America*¹², die sedert 1981 verschijnt, en een 'Consejo de Dirección' heeft bestaande uit vier personen en per deel één 'coordinator' telt. Op eenzelfde wijze als dit voor de Spaanse werken het geval is, staat ook de driedelige *Histoire de France* 13 onder één centrale leider: Georges Duby, met wiens naam meteen duidelijk is dat in de door hem ondertekende 'Préface' een produkt van de 'Nouvelle histoire' wordt ingeleid; een andere meerdelige algemene 'Histoire de France' is bij mijn weten — en dit kan bevreemdend lijken — in de laatste kwarteeuw niet verschenen.

Ook de tiendelige *Storia d'Italia* 14 staat onder leiding van één editore, Giulio Einaudi. Hetzelfde geldt voor de vierdelige *History of Scotland*¹⁵, waarvoor Gordon Donaldson optreedt als 'General Editor'; behalve voor het derde deel dat hij zelf schrijft en waarin hij van zijn kant de andere auteurs als lezers van zijn manuscript zijn dank betuigt, blijkt uit de 'Preface' van de andere delen dat hij — Donaldson — '[read] the whole manuscript', 'read the whole book', of als 'a vigilant general editor' wordt bedankt. Ook de *Oxford History of England* 16 heeft in haar recentste uitgave één centrale leider in de persoon van Sir George Clark, maar diens rol blijkt veel beperkter, ook al omdat het hier niet gaat om één werk dat binnen een beperkt aantal jaren is gepubliceerd. Eenzelfde beperkte redactie treft men aan voor de elfdelige *History of England* die onder leiding staat van W. N. Medlicott¹⁷; dit is eveneens zo voor de achtdelige *History of England* die in Edinburgh wordt uitgegeven en twee redacteurs heeft: C. N. L. Brooke en D. M. Smith¹⁸. Medlicott

10 M. Tuñón de Lara, ed., *Historia de Espana* (11 dln.; Barcelona: Labor, 1980-1984).

11 Zie Tuñón de Lara's 'Introducción', *ibidem*, 15; vorig citaat samengevoegd uit passages op blz. 11.

12 *Historia general de España y America* (reeds 12 dln. verschenen; Madrid: Ediciones Rialp, 1981-).

13 G. Duby, ed., *Histoire de France* (3 dln.; Parijs: Librairie Larousse, 1970-1972).

14 G. Einaudi, ed., *Storia d'Italia* (10 dln.; Turijn, 1972-1976).

15 G. Donaldson, ed., *The Edinburgh History of Scotland* (4 dln.; Edinburgh: Oliver & Boyd, 1965-1975).

16 G. Clark, ed., *The Oxford History of England* (15 dln.; Oxford: Clarendon Press, deel XIV, 1936, andere delen 1952-1981).

17 W. N. Medlicott, ed., *A History of England in Eleven Volumes* (Londen-New York: Longman, oudere uitgave 1953 vlg., nieuwe uitgave 1970 vlg.).

18 Ch. Brooke en D. M. Smith, ed., *A History of England* (8 dln.; Edinburgh, 1961 vlg.)

heeft zijn reeks eenheid willen geven door er bij de medewerkers op aan te dringen oog te hebben voor de interactie tussen de vele gebieden, om zo tot een geïntegreerde geschiedenis te kunnen komen¹⁹. Al even beperkt is de redactie van de *New History of Ireland*²⁰ waarvoor tien delen zijn gepland; ze staat onder leiding van drie historici — T. W. Moody, F. X. Martin en F. J. Byrne — die in de 'Preface' tot het (eerst verschenen) derde deel schrijven:

This history, though the work of many scholars, has been conceived as a unity, based on a detailed plan for the nine [het worden er tien] volumes as a whole. Each contributor... has worked within an agreed general framework and according to a specification and conditions accepted by all²¹.

De conclusie van deze eerste rondgang luidt: de nieuwe *AGN* met haar achtentwintig redacteurs is een volstrekt unicum; in de buitenlandse equivalenten vinden we één, twee of drie redacteurs. In het geval van de driedelige *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden*²² zijn er, zoals in de oude *AGN*, vijf redacteurs, bij de vijftiendelige *Twintig Eeuwen Vlaanderen*²³ zes, en voor het zesdelige *La Wallonie. Les Pays et les Hommes* 24 drie. Men kan hierbij wel a priori stellen, dat een zo veelkoppige *AGN*-redactie niet in staat kan zijn geweest aan het werk die eenheid te geven die de buitenlandse voorbeelden vaak bewust hebben nagestreefd en ook vrij behoorlijk hebben verwezenlijkt. Waaraan is dat grote aantal redactieleden voor de nieuwe *AGN* dan wel te wijten? In het 'Woord Vooraf' tot de delen 1-15 wordt de veelkoppigheid van de redactie en de verdeling over vele subredacties in verband gebracht met het anti-autoritaire en anti-centralistische klimaat van na 1968²⁵. Dit lijkt wel een wat te romantische verklaring. Want ook in het nabije buitenland was er een 'klimaat van 1968', en daar leidde het kennelijk niet tot dezelfde keuze. Er zullen dus wel andere, plaatselijke, persoonlijke en 'ogenblikkelijke' — eventuele — toestanden hebben meegespeeld.

2 Aantal medewerkers

Laten we nu naar het aantal medewerkers kijken, wat natuurlijk invloed heeft uitgeoefend op de meer of minder samenhangende en synthetische behandeling van

19 Zie Medicotts 'Introductory Note', ondermeer in Frank Barlows deel (zie noot 36) v.

20 T. W. Moody, F. X. Martin en F. J. Byrne, ed. (10 dln.; Oxford: Clarendon Press, 1976-).

21 'Preface' tot deel III, *Early Modern Ireland 1534-1691*, 1976, v.

22 J. A. Bornewasser, e. a., ed., *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden* (3 dln.; Amsterdam-Brussel: Elsevier, 1977).

23 M. Lamberty, e. a., ed., *Twintig Eeuwen Vlaanderen* (15 dln.; Hasselt: HeideLand-Orbis, 1972-1979).

24 H. Hasquin, ed., *La Wallonie. Les Pays et les Hommes*, I en II, *Histoire, Economies, Sociétés* en R. Lejeune en J. Stiennon, ed., *Ibidem*, III, PV, V en VI, *Lettres, Art, Culture* (6 dln.; Brussel: La Renaissance du Livre, 1975-1981).

25 'In deze jaren, die volgden op de anti-autoritaire uitbarstingen van 1968, was het geestelijk klimaat er niet naar om een strakke centralistische leiding aan welke onderneming ook, laat staan aan het uitbrengen van een nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* op te leggen. Men verwachtte wonderen van kleinschalige verhoudingen...', 'Woord vooraf bij de delen 1 tot en met 15', *ibidem*, I (1981) 12.

het verleden, respectievelijk op de versnippering van de historische materie. Wat de nieuwe *AGN* betreft, kom ik op een totaal van rond de driehonderd medewerkers-auteurs. De vraag is dus opnieuw, of de andere besproken algemene geschiedenissen ook op zoveel historici een beroep hebben gedaan; hierbij moet uiteraard met de totale omvang van elk werk rekening worden gehouden.

De nieuwste uitgave van Gebhardt heeft genoeg aan twintig auteurs, acht voor oudheid en middeleeuwen, zeven voor de nieuwe tijd, vier voor de periode vanaf de Franse Revolutie tot de wereldoorlog I, en —jawel! — welgeteld één auteur voor deel 4, 'Die Zeit der Weltkriege' met 906 bladzijden waarvoor Karl D. Erdmann als enige auteur tekent; vergelijk dit met de meer dan twintig auteurs voor diezelfde periode in de delen 14 en 15 van de nieuwe *AGN*. Ook opvallend in de jongste Gebhardt is dat elk tijdvak meestal door één auteur wordt behandeld, bijvoorbeeld één voor de periode van de vroegste tijden tot de Franken, één voor Duitsland in het Frankische rijk, één voor het Ottoonse Duitsland, één voor het tijdperk van de Vrede van Westfalen tot de Franse Revolutie, enz.

Hetzelfde geldt voor de *Rheinische Geschichte*, waaraan zeventien historici hebben meegewerkt; ook hier één auteur voor prehistorie en Romeinse tijd, dat wil zeggen één hand die een hele 'Teilband' volschrijft; ook de geschiedenis der vroege middeleeuwen — een heel boekdeel — vloeit uit één pen; de latere perioden zijn het werk van meerdere historici. Lezenswaard is de verantwoording voor deze werkwijze door de twee redacteurs: voor de geschiedenis tot aan het begin der negentiende eeuw werd de behandeling der afzonderlijke tijdvakken

jeweils nur einem einzigen Bearbeiter anvertraut. Diese Darstellungsform stellte an die Betreffenden hohe Anforderungen, schien uns aber dem Abgleiten in den Spezialismus einen wirksamen Riegel vorzuschieben und die viel berufene Gefahr aller Sammelwerke, blosser Buchbindersynthese zu sein, zu vermindern²⁶.

De hele *Geschichte der böhmischen Länder* is het werk van negen auteurs, die, opnieuw, elk één grote periode bestudeerden en daarbij, zoals in de vorige voorbeelden, die periode in al haar aspecten behandelden. Ook de redacteurs van de *Geschichte Thüringens* wilden, blijkens hun 'Vorwort' in deel I, bewust een groot aantal medewerkers en derhalve de 'Buchbindersynthese' vermijden; vandaar het gemiddeld aantal van vier auteurs per deel, met daarbij zelfs tweemaal één auteur voor een heel boek.

In het andere reeds vermelde Duitse equivalent, Max Spindlers *Bayerische Geschichte*, liggen de zaken anders: aan die algemene geschiedenis hebben ruim een honderdtal historici meegewerkt, al schrijft Spindler ook: 'In der äusseren Gestaltung des Werks hat Bruno Gebhardts 'Handbuch der deutschen Geschichte' in der von Herbert Grundmann herausgegebenen Neuauflage 1954/60 als Vorbild gedient'. En verder lezen we:

In der jüngeren Forschergeneration fanden sich Kräfte genug, für die die bayerische Geschichte soviel Anziehungskraft besitzt, dass sie ihre Arbeitskraft und Sachkenntnis dem Handbuch bereitwillig zur Verfügung stellten²⁷. 2

6 In het 'Vorwort', I, vi.

27 In het 'Vorwort', I, viii-ix.

Dus kennelijk een persoonlijke keuze van de hoofdredacteur: vele enthousiaste jonge historici aan het woord laten. Hier dus wel voorkeur voor een veelheid van specialisten en derhalve zege van de versnippering van de materie.

Maar het Beierse equivalent blijft in dat opzicht kennelijk een uitzondering. Immers, in Miguel Artola's zevendelige Spaanse geschiedenis zijn welgeteld acht auteurs aan het werk: één behandelt de aardrijkskundige situatie, en dan volgt, voor zeven tijdvakken per boekdeel telkens één auteur die de geschiedenis ervan in haar totaliteit onderzoekt. Ook de tiendelige Spaanse geschiedenis onder leiding van Tuñon de Lara telt een beperkt aantal auteurs: achtentwintig, waarbij aangestipt kan worden dat twee van de delen, dat over Musulmaans Spanje en dat over Spaans-Amerika, door één historicus zijn behandeld, en twee andere delen het werk zijn van slechts twee auteurs. Zoals aangestipt, maakt Tuñon de Lara op meer dan één plaats in zijn lange inleiding een toespeling op de discussies onder de achtentwintig auteurs, om in éénzelfde geest het werk tot een goed einde te brengen.

In Duby's driedelige *Histoire de France* zijn er in totaal vijfendertig auteurs aan het werk, maar ook hier komt de eenheid niet alleen van Duby's stempel maar ook van het feit dat tot het midden van de negentiende eeuw telkens één auteur een der eenentwintig 'fazens' voor zijn rekening neemt. In de *Storia d'Italia* is er enerzijds het eerste deel dat handelt over de 'Caratteri originali' van de Italiaanse geschiedenis, en daaraan werkten dertien auteurs mee, anderzijds de eigenlijke geschiedenis die het kon stellen met zestien auteurs: acht voor de hele lange tijd vanaf de val van het Romeinse rijk (de oudheid wordt niet behandeld) tot de achttiende eeuw, vier voor de achttiende eeuw, en vier voor negentiende en twintigste eeuw samen. Nog eens, stel naast deze vier maar eens de talloze auteurs voor de overeenkomstige delen van de *AGN*.

De vermelde *History of Scotland* telt één auteur per deel, dus in totaal vier. Ook de vijftiendelige *Oxford History of England*, telt op twee delen met twee auteurs na, telkens één auteur per deel. In de twee andere eerder vermelde geschiedenissen van Engeland — die van Medlicott en die van Brooke & Smith — is elk deel door één auteur volgeschreven. De *New History of Ireland* zou, als extrapolatie toegelaten is op basis van wat verschenen is, een honderdtal medewerkers kunnen tellen; hier kan dan wel een vergelijking worden gemaakt met de Beierse geschiedenis en op beperkte wijze met de driehonderd medewerkers van onze *AGN*.

Om de vergelijking betreffende dit tweede punt nog even binnen de Lage Landen door te trekken: de redacteurs van de zesdelige *La Wallonie* trokken ook zoals die van de nieuwe *AGN* een massa medewerkers aan; elk hoofdstuk heeft zijn auteur, wat het totaal op circa honderdvijftig brengt. De oude *AGN* had ook wel een honderdtal medewerkers, maar in de *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden* zijn oudheid en middeleeuwen door zes, de nieuwe tijd door vijf en de laatste twee eeuwen door één auteur (E. H. Kossmann) behandeld, dus door in totaal twaalf auteurs.

De conclusie voor dit punt 2: de overgrote meerderheid van de coöperatieve algemene landsgeschiedenissen heeft een beperkt aantal auteurs-medewerkers gehad. Mijn vraag: hebben de uitgevers van de nieuwe *AGN* niemand in staat geacht een hele periode alleen voor zijn rekening te nemen, of hebben ze bewust voor versnippering, 'Buchbindersynthese' of een reeks monografieën van deskundigen gekozen?, kan met dit laatste beantwoord worden, want in het 'Woord Vooraf' tot de vijftien delen der *AGN* wordt betreurd niet voor alle terreinen binnen de periodes in

beide landen specialisten te hebben gevonden en wordt een grote groep van deskundigen als dé te volgen weg gezien²⁸. Hoeveel deskundigen men ook heeft aangetrokken toch heeft men in de nieuwe *AGN* geen beroep gedaan op buitenlandse experts, zoals sommige buitenlandse equivalenten als bijvoorbeeld de *Storia d'Italia* of Duby's *Histoire de France* wel deden; in de nieuwe *AGN* komt zelfs amper een Waalse en helemaal geen Luxemburgse historicus aan het woord.

3 *Plaats en behandeling van de sociaal-economische geschiedenis*

In de recensies over de nieuwe *AGN* is vaak onderstreept dat, weliswaar binnen de keuze voor integrale geschiedenis, het aandeel en de plaatsing van de economisch-sociale geschiedenis (inclusief geografie en demografie) op een voorkeursbehandeling wees; het zal ook wel geen toeval zijn dat bij Van der Woudes inleiding tot de delen van de nieuwe tijd alleen economisch-sociale historici als W. Abel, Braudel en Le Roy Ladurie een fotoetje mochten krijgen. Wat nu het bevoorrechte domein betreft, ik ben niet heel precies gaan tellen hoeveel bladzijden daaraan en respectievelijk aan andere domeinen zijn gewijd. Overigens is het vaak niet zo gemakkelijk, de verschillende gebieden en themata uit elkaar te houden: ze lopen soms dooreen al naar gelang het werk of de periode, en wel eens meer wordt de keurige opdeling in politieke, sociaal-economische, culturele en religieuze geschiedenis overhoop gegooid. Ook kan de grotere of geringere aandacht te maken hebben met de publicatie, naast een algemene geschiedenis, van een overzicht van bijvoorbeeld de sociaal-economische geschiedenis. Dit laatste wil ik evenwel niet meetellen vooral daar de redacteurs altijd opnieuw meedelen dat ze integrale geschiedenis op het oog hebben.

In Gebhardts nieuwste uitgave is het meteen duidelijk dat aan de economisch-sociale geschiedenis niet een ere- of eerste plaats toekomt; in het dikke deel over de middeleeuwen komt eerst de algemeen-politieke geschiedenis aan bod, en pas na de vele honderden bladzijden daarover volgen 150 bladzijden over 'Staat, Gesellschaft, Wirtschaft'. In de behandeling van de nieuwe tijd krijgen we eerst de staatkundige en religieuze geschiedenis, de militaire en institutionele situatie en aan het eind komt het stuk over 'Wirtschaft, Gesellschaft und Technik'. Het primaat van het politieke in de ruime zin van het woord blijft gehandhaafd in deel drie dat tot wereldoorlog I komt en waarin pas vanaf bladzijde 377 'Gesellschaft, Wirtschaft, Technik' ter sprake komen; en dat het laatste deel over de tijd der wereldoorlogen dat primaat bestendigt, zal niemand verwonderen. Procentueel uitgedrukt komt het erop neer dat voor middeleeuwen en nieuwe tijd de sociaal-economische geschiedenis ongeveer 15% toebedeeld krijgt. In het deel over de periode Franse Revolutie tot wereldoorlog I is de verhouding gunstiger: daar wordt het ongeveer 30%; alleen in dit deel komen we dichterbij de 37% sociaal-economisch-geografisch-demografische geschiedenis van de *AGN*-delen over de nieuwe tijd.

Ook in de *Bayerische Geschichte* onder leiding van Max Spindler is het overwicht van 'Staat und Politik' duidelijk, die bovendien eveneens eerst aan bod komen. Voor de sociaal-economische geschiedenis van de middeleeuwen en die van de nieuwe tijd kom ik ongeveer aan 10 respectievelijk 7%; voor het 'neue Bayern' van 1800 tot 1970 is de verhouding iets gunstiger, het wordt dan 15%, en opnieuw komt de behandeling ervan na die der politiek. Al met al blijven we hier ver van de

28 Zie 'Woord vooraf', I, 11.

voornoemde 37% in de nieuwe *AGN*. Max Spindler heeft kennelijk bewust gehandeld. Al heeft ook hij het over 'Ganzheitsbetrachtung', toch mocht deze verruiming niet gebeuren

unter Zurückdrängung der staatlich-politischen Geschichte und anderer bisher gepflegter Teilgebiete, auch nicht der Dynastiegeschichte, die, mag sie auch unmodern sein, nicht preisgegeben werden darf, da ohne sie die bayerische Geschichte nicht verstanden werden kann und Bayern seinen Fürsten viel verdankt 29.

In de *Rheinische Geschichte* vertegenwoordigen 'Wirtschaft und Gesellschaft' een goede 20% van de totale inhoud, met een gunstiger percentage voor de negentiende en twintigste eeuw. In de geschiedenis van de *Böhmischen Länder* is het gemiddeld percent duidelijk lager: eerder 10%. Het zal wel geen toeval zijn dat in al deze Duitstalige geschiedenissen 'Staat' en 'Politik', maar ook 'Geistesleben' in de ruime zin goed aan bod komen. De historiografische tradities of voorkeuren zijn in Europa nu eenmaal niet overal gelijk.

En wat merken we dan verder als we naar Frankrijk of Spanje gaan? In de driedelige *Histoire de France* van Duby wordt meestal, maar niet voor alle periodes, eerst aandacht besteed aan sociale en economische aspecten; het is evenwel niet zo gemakkelijk sociaal-economische geschiedenis van mentaliteitsgeschiedenis te scheiden. Een wellicht niet zo nauwkeurige berekening leert me dat — zoals in de hele *AGN* — ongeveer een derde van de inhoud aan sociaal-economisch-geografische geschiedenis is gewijd; 'politiek en staat' krijgen ondermeer in het door Duby behandelde tijdvak meer aandacht dan ik had verwacht. Maar die politieke geschiedenis is niet die over oorlogen of dynastieën; daaraan werd als aan een 'effervescence de surface' vaarwel gezegd, ten voordele van 'mouvements de profondeur' — politieke, sociale en economische structuren — en van het dagelijkse leven, met andere woorden ten voordele van een 'histoire d'ensemble de la civilisation'. Toch is in de geschiedenis, die tot 1852 in eenentwintig 'fazen' is verdeeld, aan integrale geschiedenis gedaan, waarbij telkens de originele trekken van het tijdvakje zijn beklemtoond, of die nu van politieke, sociale of culturele aard waren. Dus geen systematische of principiële voorrang voor economisch-sociale geschiedenis. De geschiedenis diende te beslissen, niet de historicus.

In de zevendelige Spaanse geschiedenis onder leiding van Miguel Artola krijgt de sociaal-economische-geografische geschiedenis een zeer duidelijke voorkeursbehandeling; steeds eerst die aandacht voor 'población', 'sociedad' en 'demografía'. Als ik me in mijn vlugge berekeningen niet heb vergist, handelt ongeveer 45% van de inhoud over die facetten van het Spaans verleden.

In de elfdelige Spaanse geschiedenis onder leiding van Tunon de Lara komt de sociaal-economische geschiedenis eveneens royaal aan bod, zoals in de algemene inleiding ook met de vermelding van louter Franse historici als Bloch, Labrousse, Braudel, Goubert, Vilar, en anderen een intellectuele band duidelijk wordt. In zijn algemene inleiding evenwel benadrukt de hoofdredacteur weliswaar herhaaldelijk dat de geschiedenis een 'ciencia de la totalidad' is, maar, vervolgens herinnerend aan oudere beschavingsgeschiedenissen die de politieke geschiedenis, karikaturaal als die

29 In het 'Vorwort', I, vii.

van koningen en oorlogen voorgesteld, de rug toekeerden, onderstreept hij dat wie in de geschiedenis de politiek op een zijspoor duwt, haar (de geschiedenis) van een van haar belangrijkste bestanddelen ontdoet en het risico loopt 'de perder la comprensión de la totalidad'³⁰; met andere woorden geen integrale geschiedenis zonder de politiek die het geheel samenhoudt en samenbrengt. In de behandeling van het Romeinse tijdvak wordt eerst over de politiek-institutioneel-militaire geschiedenis gesproken, al krijgt ze niet het leeuwedeel: 30%, naast 20% voor cultuur, en 50% voor sociaal-economische aspecten. Ook in de delen over de middeleeuwen wordt meestal eerst aandacht besteed aan politiek-institutionele aspecten, maar kwantitatief gaan meer bladzijden naar economisch-sociale geschiedenis, al blijft dit overwicht in de Spaanse middeleeuwen erg beperkt. Het verandert dan voor de delen vanaf het eind van de vijftiende eeuw, van wanneer af eerst over economie wordt gehandeld; de sociale geschiedenis echter wordt ervan losgehaakt, en we krijgen voortaan de driedeling: economie, politieke en sociale geschiedenis, ideologie en cultuur. Voor de eeuw tussen 1834 en 1923 wordt het zelfs zo, dat enerzijds economie wordt behandeld en anderzijds samen politiek-sociaal en cultureel leven. Dit heeft mijn telwerk helemaal in de war gestuurd. Van meer belang vooral is dat nadrukkelijk de onderlinge betrekkingen tussen economie, politiek, sociale realiteit en cultuur zijn onderzocht. Voor Tunon de Lara bleef dit essentieel en hij schrijft:

Lezer, de geschiedenis die U in handen hebt, is opgevat en geschreven als een algemene en integrale geschiedenis van de Spaanse historische werkelijkheid doorheen verschillende niveaus in haar interdependentie... dit werk is geen opeenvolging van sectoriële geschiedenissen gescheiden van elkaar door waterdichte compartimenten... [Alle] aspecten worden in hun voortdurende interactie voorgesteld³¹.

In de *Storia d'Italia* werd de historische materie over drie grote domeinen verdeeld: economische, politiek-sociale en culturele geschiedenis; bij die drie domeinen komt, tot de eenmaking van Italië, de politiek-sociale geschiedenis steeds eerst aan bod, en pas voor de voorbije eeuw krijgt de economische geschiedenis voorrang bij de behandeling. Procentueel ziet het er voor deze op die wijze ingedeelde Italiaanse geschiedenis ongeveer als volgt uit: 46% voor politiek-sociale geschiedenis, 21% voor economische geschiedenis, en 33% voor cultuur en kunst.

Nu nog de voorbeelden op de Britse eilanden. In de vierdelige Schotse geschiedenis wordt de nadere indeling telkens door politiek en staat bepaald; verder vindt men slechts in het deel over oudheid en vroege middeleeuwen een duidelijk afgebakend geheel over economie en sociale toestanden, samen goed voor 28%. Maar in de daaropvolgende drie delen komt een aparte behandeling van economisch-sociale geschiedenis slechts minimaal aan bod: 6%, 5% en 15%; voor de rest is die verstrengeld met de algemeen-politieke geschiedenis, wat op zich natuurlijk ook al een duidelijke aanwijzing is van oriëntatie en opvatting bij auteurs en uitgever. Overigens blijkt de afstand tot de Annales-school duidelijk in het woord vooraf van

30 In de 'Introducción', I, 21.

31 *Ibidem*, 14.

deel IV waar W. Ferguson schrijft dat hij weliswaar opteert voor de studie van de krachten die de maatschappij hebben veranderd, maar

I have not, however, resorted to apocalyptic 'models' or sweeping sociological generalisations; instead, I have worked in the older historical tradition, not out of conservatism but simply because I believe it to be the best way of studying the past³².

In de reeks aparte boeken die samen de *Oxford History of England* heten, treffen we eenzelfde situatie aan voor de economisch-sociale geschiedenis. Enkele steekproeven leiden tot de conclusie dat indeling en inhoud worden bepaald door politieke structuren en gebeurtenissen, met als gevolg dat economische en sociale toestanden weliswaar op menige plaats ter sprake komen, maar als zodanig apart toch, zoals reeds bij David Hume het geval was, amper object van onderzoek zijn; voor Romeins Engeland levert dit een getal op van 12%, voor de veertiende eeuw van 13%, in het deel over de vroege Stuarts met een apart hoofdstuk over sociaal-economische geschiedenis van 21%, maar in dat over de latere Stuarts wordt het weer een her en der zoeken, zoals dat ook het geval is in A. J. P. Taylors boekdeel over de tijd der wereldoorlogen. Wat verder de *New History of Ireland* betreft, deze beoogt 'to integrate all major aspects of the life of society in Ireland with the general course of Irish history'³³. In het deel over de zestiende en zeventiende eeuw betekent dit niettemin dat de staatkundige ontwikkeling veruit primeert en royaal als eerste aan bod komt; de eigenlijke economisch-sociale geschiedenis krijgt in dat deel 17% toebedeeld. Als dit representatief is voor de andere delen, zal de Ierse geschiedenis binnen dezelfde traditie en optie liggen als de Engelse en Schotse equivalenten.

Conclusie voor dit punt 3 is wel dat het overwicht van sociaal-economische geschiedenis of haar gezamenlijke voorkeursbehandeling verre van een algemeen verschijnsel is; het is niet zo in de vermelde Duitstalige werken, noch in die van de Britse eilanden, en eigenlijk niet zo evident in Tunon de Lara's en nog minder in de Italiaanse algemene geschiedenis, zelfs niet altijd in Duby's Franse geschiedenis, waar veel in de ingewikkelde soep van de mentaliteitsgeschiedenis terecht is gekomen. Dus lang niet overal volgt men de nieuwe *AGN-rsdacûe* die de politieke geschiedenis, vanwege de 'snel op elkaar volgende gebeurtenissen', minder ruimte toekende en haar als sluitstuk naar een laatste plaats verwees 34.

4 Ruimte toegekend aan de hedendaagse geschiedenis

Als vierde punt komt aan de orde de plaats, die de zogenaamde hedendaagse tijden, gemakshalve gelijkgesteld aan een periode die rond 1800 begint — maar voor sommigen is dat 1780, voor anderen 1815, voor weer anderen 1833 — in het geheel van de geschiedenis innemen. In de nieuwe *AGN* zijn vier delen aan oudheid en middeleeuwen gewijd, vijf aan de nieuwe tijd en zes aan de nieuwste; in de oude *AGN* waren de verhoudingen, voor twaalf delen, drie, vijf en vier. Procentueel afgerond betekent dit, dat oudheid en middeleeuwen in beide *AGNs* dezelfde omvang kregen, maar dat nieuwe en nieuwe tijd gewoon hun aandeel omwisselden. Dus in de

32 In deel IV van de in noot 15 vermelde *History*.

33 In de 'Preface' bij het (eerst verschenen) deel III, vii.

34 Zie 'Woord Vooraf bij de delen 1 tot en met 15', 14.

nieuwe AGN 33% voor de nieuwe en 40% voor de nieuwste tijd. De vraag is weer: wordt die trend ook elders teruggevonden?

In Gebhardt worden aan prehistorie (die in de AGN amper ter sprake komt, maar ook de aangekondigde 'Archeologische AGN' is niet 'uit de grond gekomen', oudheid en middeleeuwen samen 27%, aan de nieuwe tijd eveneens 27% en aan de hedendaagse 45% van het totaal aantal bladzijden gewijd. In de *Bayerische Geschichte* daarentegen krijgen de delen over middeleeuwen en nieuwe tijd samen 70% van de aandacht, en 'das neue Bayern' vanaf 1800 dus 30%. In een andere Duitse 'Landesgeschichte', de *Rheinische Geschichte* krijgen voorgeschiedenis en oudheid 13%, de middeleeuwen ongeveer 20%, de nieuwe tijd slechts 12%, en de nieuwste tijd sedert 1815 bijna 60%.

In de *Geschichte der böhmischen Länder* krijgt de hedendaagse tijd, vanaf 1790, 48% van de omvang. Een voor de nieuwste tijd nog gunstiger verhouding, 56%, vind ik in de Franse geschiedenis onder Duby's leiding, en één derde van dit hele werk wordt gewijd aan de periode vanaf 1852. Aangezien, zo schrijft Duby, de herleving van het verleden tot niets dient tenzij ze het heden beter leert begrijpen,

il fallait bien que la lumière la plus vive fût portée sur cette tranche d'histoire que nous venons nous-mêmes de traverser, ou dont nous avons pu prendre, par des souvenirs de famille, par le récit de nos proches, une connaissance presque immédiate³⁵,

namelijk vanaf het tweede keizerrijk. Op dezelfde wijze schrijft Miguel Artola in de inleiding tot zijn *Historia de España* dat, aangezien de lezers vooral de huidige Spaanse maatschappij beter willen verstaan, werd besloten tot een opdeling in de tijd 'que privilegia las épocas más recientes a costa de las más remotas'; vandaar twee delen tot de nieuwe tijd, twee over de nieuwe tijd en drie over de hedendaagse vanaf 1808.

Voor diezelfde Spaanse geschiedenis echter, maar dan beschreven onder leiding van Tufion de Lara, krijgt de nieuwste geschiedenis slechts ongeveer één derde van de hele omvang, terwijl de *Storia d'Italia* dan weer bijna 56% aan de nieuwste tijd besteedt. Ook in de Ierse geschiedenis, die blijkens de 'Preface' bewust op een meer moderne golfenkte wil liggen, zouden de delen over negentiende en twintigste eeuw een goede 40% van de hele omvang vertegenwoordigen.

Grondig verschillend van de voorgaande zijn de Schotse en Engelse geschiedenissen: in het Schotse geval vertegenwoordigt het deel over de negentiende en twintigste eeuw amper 7% van de totale inhoud, en in de Oxford geschiedenis van Engeland is dat 20%, maar berekend vanaf 1815. In Medlicotts elfdelige Engelse geschiedenis handelen niet minder dan twee delen over prehistorie en oudheid, en gaan telkens drie delen naar de volgende drie grote tijdvakken, dus zowat 27% van het geheel naar de nieuwste geschiedenis.

Conclusie voor dit vierde punt is, dat de nieuwe AGN in afwijking van meerdere equivalenten weliswaar de prehistorie heeft verwaarloosd, maar met 40% aandacht voor de nieuwste tijd duidelijk op dezelfde golfenkte ligt als de andere werken, met uitzondering van die over Engeland en Schotland. Dat de Britten kennelijk andere standpunten huldigen, blijkt ook uit wat nog volgt.

35 'Préface', I, 2.

5-6 *Vormelijke aspecten*

Omtrent het al dan niet verhalende karakter van de geschiedschrijving kan men samenvattend zeggen dat die vorm amper wordt aangetroffen, behalve wellicht, althans gedeeltelijk, in de Schotse en Engelse geschiedenissen. Hier is men niet beschaamd te zeggen dat men een verhaal wil schrijven. General editor Medicott hoopt in zijn algemene inleiding dat zijn medewerkers voor een 'readable narrative' zullen zorgen. En één van dezen, Frank Barlow, de auteur over feodaal Engeland, durft zelfs ronduit te bekennen: 'I have tried to tell a story — for to my mind history without a story is meaningless'; derhalve zal hij zijn verhaal slechts occasioneel onderbreken 'with digressions of an analytical and explanatory character' 36. Elders werd het overall een strak-wetenschappelijk uitleggen van het verleden, niet een verhalende 'résurrection du passé'. 'No es una narración sino una explicación', schrijft Tuñón de Lara, voor wie het in geschiedenisstudie steeds om 'una problemática' gaat en een 'análisis científico' 37. Hoezeer men ook geen geschiedverhaal wil brengen en nergens over geschiedschrijving als literatuur spreekt, toch willen de meeste uitgevers — het is een terugkerend refrein in de algemene inleidingen — dat hun werk de weg vindt naar een groot en gevormd publiek; nooit denken ze alleen maar aan specialisten. Maar deze bekommernis vindt men niet in de nieuwe *AGN*, die kennelijk niet op zulk een breder publiek mikt, doch vakhistorici en deskundigen de stand van zaken wil geven. De oude *AGN* daarentegen geloofde nog wel in een meer verhalende geschiedschrijving voor een ruimere lezerskring.

Wat de illustraties betreft die in de nieuwe *AGN* zo overvloedig en bewust zijn ingelast, zodat men op het eerste gezicht kan menen met een populair-wetenschappelijk werk te maken te hebben, dit is allesbehalve een algemeen gebruik. De nieuwste Gebhardt zowel als het handboek voor de Beierse en dat voor de 'böhmsche' geschiedenis kunnen het zonder beeldmateriaal stellen; wel hebben meerdere werken een apart deel met grafieken en documenten. Evenmin zijn er illustraties in de vermelde Spaanse, Ierse, Schotse of Engelse geschiedenissen. De *Rheinische Geschichte* heeft, maar pas naderhand op aansporing van de recensenten der eerste delen, er èen apart deel met afbeeldingen bijgekregen. De *Storia d'Italia* heeft op een beperkte manier, midden in elk deel, een reeks illustraties samengebracht. Het enige werk uit ons buitenlands overzicht dat wel overvloedig is geïllustreerd, is de driedelige Franse geschiedenis onder Duby's leiding. In de 'Préface' schrijft Duby daaromtrent:

Nous avond tenu à ce que, dans les pages de ce livre, les figures, les cartes et les graphiques n'occupent pas moins de place que le texte. Une iconographie d'une telle abondance... ne peut être considérée comme une simple illustration. Elle compose à elle seule un véritable discours, parallèle à celui du texte... 38.

Dus ook in dit opzicht sluit de *AGN* aan bij de 'Nouvelle histoire'. De redacteurs of uitgevers van de andere algemene geschiedenissen hebben er kennelijk heel andere opvattingen op nagehouden dan die welke we ook terugvinden in de driedelige

36 Zie Medicotts 'Introductory Note' bij Frank Barlows deel over *The Feudal Kingdom of England 1042-1216*, herziene uitgave 1971, v; F. Barlow, *ibidem*, vii.

37 Zie zijn 'Introducción, I, 18-19, respectievelijk 13.

38 Zoals noot 35.

Winkler Prins der Nederlanden, de vijftiendelige *Twintig Eeuwen Vlaanderen* of de zesdelige *La Wallonie*, die alle overvloedige illustraties hebben bijgevoegd, zoals dit ook het geval is in de terloops vermelde *Historia general de España y America*.

Wat kan nu bij wijze van samenvattend besluit worden gezegd? Vooreerst dat in de vergelijking de nieuwe *AGN* tegenover alle aangehaalde buitenlandse equivalenten alleen staat met haar bijzonder veelkoppige redactie, en dat dat bijna even opvallend is wat betreft haar grote overvloed aan medewerkers. Dit laatste valt onmiskenbaar samen met een verregaande versnippering van de historische materie. Misschien is de *AGN* voor een deel inderdaad een 'Buchbindersynthese' geworden, maar dan toch een vol vele vakkundige en voortreffelijke monografieën. In het primaat dat werd toegekend aan de sociaal-economische geschiedenis staat de nieuwe *AGN* niet zo alleen en vindt ze aansluiting bij de Franse en Spaanse equivalenten; elders wordt deze trend minder aangetroffen dan verwacht. Overduidelijk ligt de nieuwe *AGN* met haar betrekkelijk grote aandacht voor de negentiende en twintigste eeuw op de internationale golfrente; hier wijken de Engelse en Schotse geschiedenissen af van de algemene trend. Ook wat betreft de wetenschappelijke presentatie en de verwijdering ten opzichte van de 'oude' verhalende geschiedenis ligt de nieuwe *AGN* in de lijn van de meeste equivalenten, al kan men soms wel meer literaire voldoening krijgen wanneer minder auteurs aan het werk zijn. Met het bijzonder overvloedig gebruik van iconografisch materiaal daarentegen staat de nieuwe *AGN* — enigszins verrassend — vrij geïsoleerd naast de meeste buitenlandse parallellen.

Of men uit dit alles lessen zou kunnen trekken voor een toekomstige derde *AGN*, lijkt een wat voortvarend vooruitlopen op komende historiografische ontwikkelingen, die mogelijk zelfs een terugkeer zouden kunnen inhouden naar 'oude' opvattingen. Maar misschien kan nu toch al worden gepleit voor een drastische beperking van het aantal redacteuren en auteurs, voor een minder geleerd naslagwerk ten voordele van een niet minder wetenschappelijke synthese. In de presentatie zou wellicht meer kunnen worden geschreven naar een breder lezerspubliek toe. De royale behandeling van recente en eigentijdse geschiedenis lijkt ten volle verantwoord, maar de toekomst zal wellicht betwisten dat politieke ontwikkelingen en kaders als 'sluitstuk' en 'niet meer op de eerste plaats' aan bod mogen komen.

De Afscheiding van 1834 herdacht

G. J. SCHUTTE

Honderdzevenendertig hervormde lidmaten in het Groningse Ulrum, onder wie de pastor loci ds. Hendrik de Cock, ondertekenden op 14 oktober 1834 een Acte van Afscheiding of Wederkering. Daarin constateerden zij dat de Nederlandse Hervormde Kerk haar gereformeerde karakter, zoals vastgesteld op de Synode van Dordrecht 1618-1619, had verloren. Met de confessie (de drie Formulieren van Eenheid) strijdige leer werd toegelaten, de kerkelijke tucht werd niet gehandhaafd en een hiërarchische bestuursvorm (het Reglement van 1816) had de Dordtse Kerkerde vervangen. Daardoor zagen zij zich genoodzaakt het Hervormde kerkgenootschap te verlaten en de gereformeerde kerk te herstellen door terugkeer tot de Dordtse grondslagen.

Ondanks aanvankelijke vervolging en discriminatie vond deze 'revolte der fijnen' navolging. Binnen een jaar telden de Afgescheiden gemeenten een kleine 20.000 zielen. Toen een halve eeuw later, bij de Doleantie van 1886, een 200.000 mensen dr. A. Kuiper in een tweede exodus van orthodox gereformeerden uit de Hervormde kerk volgden, had het getal der Afgescheidenen eveneens reeds die hoogte bereikt. Zij waren, na aanvankelijke verdeeldheid en versplintering, sinds 1869 grotendeels herenigd in de Christelijke Gereformeerde Kerk. In 1892 vond een vereniging plaats van de uit de Doleantie voortgekomen Nederduitsch Gereformeerde kerken en de Christelijke Gereformeerden; slechts een klein deel van de laatstgenoemden liet zich ondermeer vanwege bezwaren tegen Kuypers dominante persoon en theologie, niet opnemen in het nieuwe verband van de Gereformeerde kerken in Nederland en leefde onder de oude naam voort¹.

Ter rechterzijde van genoemde kerkgenootschappen hadden zich sinds 1834, behalve diverse onafhankelijke lokale gezelschappen, de zogenaamde Ledeboeriaanse gemeenten en de Gereformeerde Gemeenten onder het Kruis ontwikkeld. Deze verenigden zich in 1907 grotendeels, onder leiding van de ook in politicus bekend geworden ds. G. H. Kersten, in de Gereformeerde Gemeenten (ter onderscheiding van de na een scheuring in 1953 ontstane Gereformeerde Gemeenten in Nederland sindsdien aangeduid als de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika)².

1 Ter completering zij opgemerkt dat in 1926 ten gevolge van de zogenaamde kwestie-dr. J. G. Geelkerken door uittreding uit de Gereformeerde Kerken de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband ontstonden; deze verenigden zich in 1946 met de Nederlandse Hervormde kerk. Een ander leergeschied leidde in 1944 tot een breuk binnen de Gereformeerde Kerken, waarbij een deel onder leiding van prof. dr. K. Schilder zich van door de synode opgelegde beslissingen vrijmaakte; zij handhaafden de naam Gereformeerde Kerken (om postale vergissingen te voorkomen aanvankelijk met de toevoeging 'onderhoudende art. 31 D(ordtse) K(erk) O(rde)', thans 'vrijgemaakt'); een conflict rond 1967 leidde tot het ontstaan van een tweede 'vrijgemaakt' kerkgenootschap, de Nederlandse Gereformeerde kerken.

2 Een beschrijving van de vereniging van 1907, inclusief een aantal documenten, en van de daarbij betrokken gemeenten en hun voorgangers, wordt gegeven in Van de Breevaart, *De vereniging van 1907* (zie voor volledige bibliografische gegevens van